

ÉRTELMISÉG ÉS DIKTATÚRA

A közeletiség igénye Oszip Mandelstam költészetében

"...elhallgat az agyag-panasz, a vézna ének
szájába ólmot öntenek..."

O.Mandelstam: 1924.Január. 1.

"Boldog, aki a földi létet
Végzetes napokban látogatta meg..."
Tyutcsev

Talán nehéz lenne "végzetesebb napokat" találni a XX. század első felének történelmében, mint amilyen az első világháború és azt követően az 1917-es októberi fordulat volt Oroszországban, amely egyszerre jelentette a monarchiának és a köztársaságnak, a cári hatalomnak és a nép hatalmának a végét és ugyanakkor olyan 70 évig tartó diktatúra kezdetét is, amely Európa arculatát sokban meghatározta. És nehéz lenne e kor tanúi, vértanúi között olyan költőt találni, aki az e korhoz való maximális tartozásának beismerése mellett oly kevésbé lenne boldog, oly kevésbé volna megelégedett azzal, hogy e végzetes eseményeknek nézője, szemtanúja lehetett, mint a még a 10-es években klasszicizáló programmal fellépő, az akmeistákhoz tartozó Oszip Mandelstam.

"Őrizd meg örökre szavam a szerencsétlenség és a füst ráarakódott illatáért, a vég nélküli türelem szurkáért, a munka lelkiismeretes kátrányáért" — fordul Mandelstam... a semmibe, mert népe a tömegtársadalom körülményei között mintha már megszűnt volna nép lenni. És hozzá kell tenni, hogy ez a fanyar "mellékíz", a füst, a szurok, a kátrány — a keserű szegénység, a vég nélküli türelem, a durva munka illata, amely ugyan kezdettől fogva kísérette a mandelstami költészet ünnepélyes emelkedettségét, pompáját, klasszicizmusát, és amely makacsul átszűrődött azon (ami ezt a költészetet olyan szürrealisztikussá, fantazmagóriussá teszi), az idő teltével mind jobban és jobban érezhető, annyira, hogy a 10-es évek végére és a 20-as években már nem is lehet megkülönböztetni, mi itt az "íz", és mi csak a "mellékíz"; a 30-as években viszont a helyzet megfordul, és a szerencsétlenség, a kudarc, a korral való összhang hiánya, tulajdonképpen ennek a lírának fő elemévé válik.

A kor — és itt a XX. század 10-es éveire ugyanúgy gondolunk, mint a 20-as és bizonyos értelemben a 30-as évekre — Mandelstamra elsősorban az általa sajátosan átélt személytelenségével hatott. Ő, aki egyfelől mindig is olyan polgár volt, aki a kultúrát, a történelmet tisztelte, aki a hagyományra "emlékezni" akart, és az avantgárddal szemben nem ellene lázadni, másrészt viszont, aki a hagyomány transzcendenciáját és a hagyományképviselőnek a polgáritól elkülönülő értelmiségi feladatát nem érezte, mintha csapdába került volna, mintha arra kényszerült volna, hogy ne csak elfogadja, mint valami önmagában értelmes jelenséget, a vadul rázúduló és egyben tőle elválaszthatatlan személytelenséget (az

orosz államiság bürokratikus vagy a szovjet államiság barbár gépiességét), hanem meg is énekelje azt. Megéneкли, de a kényszert is "belekódolja" verseibe, úgyhogy a megénekelte világ többé-kevésbé eltorzul, furcsa álomra, rémálomra kezd emlékezni. Ilyenek a 10-es években pl. Az admirális vagy A pétervári strófák című versek és ilyen a híres óda, A szabadság alkonya, amely már a szovjet korszakhoz tartozik, és amely után a Pala-óda meg az 1924. Január 1. című óda következnek.

A harmincas években Mandelstam költészetének a jellege megváltozik. Elveszti a történelem, a korszak, az idő iránti érdeklődését, mintha elismerné, hogy az a történelem, amely tényekből áll, végső soron ahisztorikus. Az élet, a város élete mindazzal, ami hozzátartozik, és a város lakójának, a polgárnak, a létezése (ebben az ahisztorikus "buddhista" történelemben) a költő érdeklődésének a középpontjában áll. A kultúratisztelő polgár lelkiismerete, amely Mandelstamnál valami alapvető emberi minőségnek számít, és amely emiatt a végsőkig érzékenyvé válik, nem engedi neki, hogy ne olyannak ábrázolja ezt az életet, amilyennek látta az összes nyomorúságával és őrült kegyetlenségével együtt. Ugyanakkor paradox módon minél jobban érzi az élet brutális torzulását, annál inkább akar élni, mert a polgár csak az élet szférájában, csak a közéletben tudja magát valójában kifejezni. A 30-as évek első felében írt versekben inkább a szovjet valóság őszinte bemutatása dominál, amiért is letartóztatják, és 15 napot a GPU vaskapui mögött tölt, ahol halálbüntetéssel fenyegetik, fizikai és lelki értelemben beteggé teszik. Az 1934-37 között a voronyezsi száműzetésben írott verseit inkább a pusztaság életéhez való ragaszkodás szervezi, amely itt, vidéken még szegényesebb még vegetatívabb és még kegyetlenebb. Itt, a száműzetés végén, már érezve a szörnyű 1937-38-as éveknek az árnyát, amikor lélekölő robotmunkához sem tud jutni, amikor az utcán az ismerősök kezdik meg nem ismerni, és az öngyilkosság gondolata kísérti, tehetségét megerősítve megírja a Sztálin-ódát, hogy visszatérhesen oda, ahol még vannak barátok, még van valami, ami a közéletre hasonlít. Moszkvába visszatérve (éppen akkor telt le a száműzetés ideje) nagy változásokat talál: csak néhány ember mer vele találkozni, szegényt és félelmet, valamiféle meggyalázottságot, nyomort érez itt. Nem sokáig "élvezi" a szabadságot, az 1934-ben végre nem hajtott ítélet (valószínűleg akkor a hatalom még nem találta "időszerűnek" a végleges leszámolást azzal a költővel, akinek sok olyan pártfogója volt, akiket még nem félemlítettek meg kellőképpen) most hatályba lép.

Bármennyire is nem takargatták a 10-es években írt versek azokat a torzulásokat, amelyeket az idő, a történelem, az arisztokratikus elv tárgyiasulásának, kiüresedésének a folyamata hozott magával, mégis elsősorban azt a benyomást teszik, mintha áttetszene rajtuk valami jelentős és nagy dolog, olyan, amiről érdemes ünnepélyesen beszélni. Az 1918-ban írt A szabadság alkonya című vers ezzel szemben, ahogyan ezt a szakirodalom is jelzi, a puskini Lakoma pestis idején című kistragédiához hasonlóan a lehetetlen megéneklésének a fogására épül: a lírai hős azzal a felhívással fordul hozzánk, hogy vele együtt köszöntsük a szabadság alkonyát, a hatalom komor igáját, csontokat roppantó terhét. A feladat lehetetlensége, abszurditása az álom belső kényszereként ábrázolódik: Mandelstam képei, sőt verseinek nyelve is olyan torz kriptogrammá válik, amely tulajdonképpen lényege szerint a valódi álom képeihez hasonlóan ellenáll bármiféle értelmes deszifrálás-

nak. Aki ezt az álmot álmodja (a költő), szerencsétlen ember, hisz nincs mód e dermesztő álomból felébredni, és jellemző, hogy Mandelstam a saját szerencsétlenségét itt már a hatalomra, a "népvezérre" is átviszi. Ezt is természetesen az álom, a csapda kényszerétől befolyásoltan teszi, mert ő, aki a polgár és értelmiségi szerep közötti különbséget nem érzékeli, aki a hagyomány transzcendenciáját, létben gyökerezettségét, ha nem is tagadja, pozitívan nem ismeri el (azt hajlamos gondolni, hogy "a mostani idő hajója egyben az örökkévalóság hajója is"), csak így tud valami módon (abszurd formában) részt venni a történelemben, az időben, amelynek a hajója, és ezt már tudja, "süllyed".

Ha megkérdeznénk, hogy a hatalom tényleg olyan szerencsétlen volt-e, mint amilyennek a költő ábrázolja — nála a nép vezére könnyezve veszi magára a hatalom terhét —, akkor a kérdésre határozott nemmel kell válaszolnunk, mert semmi sem mutat arra, hogy a szovjet népvezérek a velük történekekkel ne lettek volna megelégedve; hogy saját idejüket úgy élték volna, mint a szabadság alkonyát, vagy hogy roskadoztak volna saját hatalmuk csontot roppantó terhe alatt. Az új hatalom, amely a gyakorlatot az igazság kritériumává tette, vagyis a történelmet laposan a szimpla tények és események történetével azonosította (nem is sejtve, hogy ezt másképpen lehet és kell is gondolni), és ezáltal a kultúrával, a hagyománnyal szembeni ellenségességét kinyilvánította, eleve kívül állt azokon a problémákon, amelyeket Mandelstam feszegetett.

Egyébként ez a szimpla, lapos beállítottság, amely a történelmet az erőviszonyok harcának színterévé változtatja, magyarázza azt, hogy az új hatalom csak diktatúráként, vagyis kizárólag mint erőszakos mechanizmus tudott létezni. És ez a szimpla, lapos beállítottság, amely szerint az ember csak az erőviszonyok pusztá tényezője, magyarázza azt, hogy a szovjet diktatúra éppen a proletár, vagyis a szó szoros értelmében nincstelen mentalitás diktatúrája lehetett, hiszen amikor a proletariátus vezetői abból indultak ki, hogy nekik és az őket követő tömegeknek az önkényuralom és a burzsoázia elleni harcban a saját láncaikon kívül "nincs mit veszteniük", akkor ezzel eleve elismerték, hogy semmijük nincs, amit az ember általában méltányolhat, és amire támaszkodni lehetne, hogy ők nem apellálhatnak sem a hagyományra, amely megszentelni volt hivatott a nép akaratára való tekintet nélkül az orosz cárok uralmát, sem a jogra (az emberek politikai, szociális, gazdasági, lelkiismereti szabadságát biztosító jogokra), amelyen a nép hatalma, a demokrácia nyugszik. A proletár azért proletár, mert nincs se istene, se hazája (nem véletlen, hogy az egész világot akarja birtokolni), és emiatt nem kell neki a hagyomány, a kultúra, de nincs családja, rokona, vagyona sem (hiszen "nincs mit vesztenie"), és emiatt neki nem kell a törvény sem, amely azt hivatott védelmezni: neki csak romboló akarata van, amely szétrombolja mindazt, ami ezt a romboló akaratot gátolni próbálja, aztán viszont, amikor uralomra kerül, és senki sem tud már ellenállni neki, akkor maga kezd kreálni magának képzelte ellenséget, hogy legyen mit rombolni.

A valódi ellenség megsemmítésének a kegyetlenségét (a vörös terror) és a képzelte ellenség keresésének, megtalálásának és megsemmisítésének a lendületét (konceptciós perek) fokozta a bizonytalanságnak és a rejtett érzése, amelyet a magát mindenféle törvényen (az istenin és az emberin egyaránt) kívül helyező

(végső soron rabló) hatalom nem tud nem érezni, mert nehéz elképzelni, hogy valaki Európában annyira kieshet a kultúrából és a civilizációból, hogy még ezt sem érezze. És a rejtett bizonytalanságnak ez az érzése, a törvényen kívül állónak ez a féelme magyarázza véleményünk szerint azt a tengernyi hazugságot, azt a demagóg ideológiát, amelynek segítségével az új hatalom saját romboló lényegét eltakarta. Bár számára teljes mértékben idegen volt akár a hagyományt képviselő, klasszikus, a gyakorlattól és a hatalom szorításától szellemileg szabad mentalitás (amelynek az alapjait Oroszországban Puskin vetette meg), akár a hagyományt tisztelő, tőle irányítást váró, elfogadó tisztességes polgári mentalitás, amelyet a 30-as években Mandelstam már tudatosan igényelt és keresett, ott, ahol nem volt kellőképpen képviselve a hagyomány, ahol hiányzott annak életet orientáló irányítása, tisztességes polgárként sem lehetett létezni (legfeljebb meghalni lehetett), ott a polgár a "felejtés" állapotába kényszerült, és végül a hatalom magának tulajdonította mindazt az emberi értéket, ami e két mentalitást jellemezte.

És a költőtől, a művésztől e hatalom természetesen azt várta, hogy — mint ez Oroszországban a XVIII. században, a felvilágosodás korában szokásos volt — megénekelje a hatalom "munkáit és napjait", dicsőhimnuszokat (ódákat) alkosson, és ezáltal — egyáltalán nem úgy, ahogyan ez a XVIII. században volt, amikor a hatalom tényleg azzal kísérletezett, hogy az arisztokratikus mentalitást a polgári értékekkel gazdagítsa — a hazugság részesévé váljon. Ezen várakozás ismeretében nem is olyan meglepő, hogy Mandelstam ódái, amelyek egyrészt formálisan ünnepélyes, himnikus hangon íródtak, másrészt valamiféle heroikus önfeláldozással ruházták fel a hatalmat annak ellenére, hogy a költő ezt az ünnepélyességet és önfeláldozást a hatalom számára gyanús rémálomszerű képekben ábrázolta, nem váltottak ki közvetlenül a költő ellen irányuló intézkedéseket. Ez nem azt jelentette, hogy a hatalom nem állított bizonyos akadályokat, nem érezte a költővel, hogy az ő versei "nem aktuálisak", és nem kényszerítette ezzel lélektelen robotolásra, "mecénások" keresésére. De mégis A szabadság alkonya című óda például a Znamja truda című lapban 1918-ban, május 24-én megjelenik. Igaz, itt a Himnusz címet viseli, és 1928-ban, amikor a Versek című kötet napvilágot lát, e vers már nemcsak az eredeti cím nélkül, de az 1-2 és a 9-10 sorok, vagyis a legáttetszőbb, a legabszurdabb fordulatok elhagyásával is kerül közlésre.

Mi magyarázza, hogy Mandelstam, aki az új hatalom fellépésében valamiféle abszurditást sejtett, és ezt műveiben meg is mutatta, nem akarta látni, hogy a proletárvezér, a proletárállam, amelyet éhes államnak nevezett, és amely iránti együttérzéséről beszélt, nem azokat képviseli, akiknek az a jellemzőjük, hogy nincs kenyerük és munkájuk (ezek tulajdonképpen nem is proletárok, hanem munkanélküliek, éhezők voltak), és akik azt akarják elérni, hogy legalább munkájuk és kenyerük legyen (a polgár az, aki azért harcol, hogy joga legyen az élet javainak élvezéséhez), hanem azokat a furcsa "aszkrétákat", akik végső soron semmit sem akarnak, csak saját proletár voltukat akarják megtartani, és ugyanakkor mindent akarnak, mert az egész világot proletarizálni akarják (ez az oka annak, hogy a proletár erőfeszítései elsősorban nem arra irányulnak, hogy neki legyen valamije, hanem arra, hogy másnak ne legyen semmije)? Mi magyarázza, hogy ezt az álla-

mot, bár látta, miként törli el az összes polgári szabadságjogot, mégis polgárinak akarta gondolni?

Ezekre a kérdésekre választ keresve, azt kell mondanunk, hogy Mandelstam részéről nem is volt akkora naivitás figyelmen kívül hagyni a polgár és a proletár közti különbséget, mert érezte, milyen könnyen feladja a polgár a maga kultúratisztelő pozícióját, ha a kultúra arisztokratikus, klasszikus képviselője megoldatlan, milyen könnyen fellázad a kultúra ellen, vagyis az avantgárd pozíciójára helyezkedik, vagy rombolja a kulturát, azaz nihilista, proletár mintákat követ. Illetve — a dolgokat megfordítva, azért tekintett el a polgár és a proletár közti különbségtől, mert érezte, milyen megvalósíthatatlan feladat a polgár számára kultúratisztelőnek maradni, ha kilép a maga polgári szerepköréből, és az arisztokratikus kultúráképviselő programjával birkózik.

Mandelstam költészete tehát a 10-es évek végén és a 20-as években azt mutatja, hogy az orosz akmeizmus klasszicizáló igényei eleve nem teljesülhetnek. Az 1924. Január 1. című ódában, amely az ódára már inkább csak hangvételésben emlékeztet, a költő többé nem keresi annak lehetőségét, hogy valamiképpen együtt legyen a hatalommal, a korral, hanem bevallja, hogy futni szeretne "a korrirálytól", és azzal fejezi be e művet, hogy beismeri, a szovjet kis szonáta, az a zene, amelyet még mindig hallani vél Moszkva utcáin és mellékutcáin, a szonáta leegyszerűsített, kicsinyített és eltorzult variánsa (hiszen ez a zene nem hangszerre, hanem írógépre íródott) csak árnyéka az igazi, a nagy, valamikor a történelemben is zengő zenei alkotásnak. Már a 20-as évek közepére Mandelstam lemond arról az igényről, hogy az arisztokratikus, klasszikus kultúráképviselő feladatával birkózzon (1925 és 1930 között nem ír verseket), beismeri, hogy ez számára lehetetlen, hiszen elsősorban a polgári, de egyben kultúratisztelő szerepkör az, amely közel áll hozzá.

Az 1930-34 között írott u.n. Moszkvai versek már nem rajzolják az országot, az államiságot, a kor személytelen, torz, az énré válnak, mint a rémálomként nehezedő képeket, hanem a citoyen sokkal szűkebb, intimebb, de nem kevésbé elszemélytelenedett és nem kevésbé eltorzult életét ábrázolják. Ami az új lírai hőst illeti, mint minden polgár, elsősorban élni akar, mert az élet, a közélet az, ami őt orientálni hivatott, de ugyanakkor pontosan tudja, milyen nehéz értelmes életnek nevezni a szovjet valóságot, amely hol fenyeget és gyilkol (lásd erről a Leningrád című verset), hol olyan csip-csup semmiségeket ajánl mint:

Egy idegen lakás éjfél kulcsa,
Egy ezüst tizkopejkás a zsebedben,
Egy filmszalag tolvaj celluloidja

(Nem egyhamar leszek még pátriárka)

Az élet efféle degradálása félelmet ébreszt, hiszen ha nincs már értelmes élet, akkor a polgárnak végső soron nincs mire támaszkodnia, és bár Mandelstam azt állítja, hogy miközben

Hátam mögött boldog boldogtalan
Villamosan dívó goromba, zagyva
Szitkokat szór rám; ilyen-amolyan!

(Megjegyzünk, hogy az effajta szitkozódás említése nemcsak az utca elvadulására

utal, hanem a sajtó elvadásására is: ez különösen 1928 óta figyelhető meg, amikor Mandelstam három könyve egymás után jelenik meg, és amikor az egyik író, fordító, akinek a régi fordításait Mandelstam átdolgozta, nyilvánosan lopással vádolja őt, ami hosszú, értelmetlen és kínos kihallgatások sorozatát indítja el.), "Nem változik bensőmben tőle semmi", ez azonban mégsem teljesen így van, hiszen már ebben a versben is elárulja, mennyire szorong, mennyire fél a magánytól, attól, hogy kiszorul abból a létezésből, amely életellenes voltával együtt is az életre, a kultúra által orientált életre utal.

A költő mintegy érezve, hogy valami módon még az a polgár is részese ennek az életnek, aki polgár voltából ki nem lépve kísérletezett az arisztokratikus kultúráképviseléssel, hajlandó elviselni a szovjet valóság nyomorúságát, szürkeségét, kicsinyességét, és tudja, hogy az végső soron nem is annyira drámai, mint inkább komikus. De semmiképpen nem hajlandó ezt az életet többnek, értelme-sebbnek mutatni, mint amilyen, vagyis hazudni: "Mint közkatonák halunk meg, de nem dicsőítjük sem a rablást, sem a robotot, sem a hazugságot".

Ami viszont a szovjet valósághoz az idő teltével mind jobban és jobban hozzátartozó, szinte mindennapivá váló nyilvános véres leszámolásokat illeti (mindenkivel, aki valami ok miatt — és ez apróság vagy véletlen félreértés is lehetett — magára vonta a hatalom éber figyelmét), Mandelstam erről is szól műveiben, először úgy, hogy magát is felelősnek érzi (legmegrázóbb verse e témakörben a Füstölgő forgáccsal belépek), majd ezután a megbánás után, felháborodással, undorral, nyílt leleplezési szándékkal (itt elsősorban Az országtól elszakadva élünk kezdetű versre gondolunk, amelyben Goya metszeteihez hasonlóan a költő a szovjet hatalom, a diktatúra — Sztálin és az őt körülvevő vezetők — undorító és félelmetes mentalitását, cselekményeit ábrázolja, és amely után az első, 1934-es letartóztatás következik).

Mandelstamról manapság gyakran úgy szokás beszélni, mint olyan költőről és emberről, aki bár minden rendes ember tiszteletét és csodálatát megérdemli, mégis esztelenül vagy heroikusan (és általában ezt egynek gondolják) kihívta maga ellen a sorsot, mert az úgymond normális magatartás azt diktálná, hogy az ember bizonyos dolgokról ne írjon, és főképp senkinek bizonyosfajta verset ne olvasson. Úgy gondoljuk, hogy Mandelstamnak egyszerűen nem volt módja hallgatni, vagy különösen nem olyannak mutatni a dolgokat, amilyenek látta, hiszen maga a szerep, a kultúratisztelő (a kultúra normáira nemcsak szubjektíven, passzívan "hallgatva" emlékező), a kultúrát a közéletben megtapasztaló (és nem valamiféle személytelen, kozmikus, metafizikai síkon, mint az orosz avantgárd képviselői) polgár szerepe azt feltételezi, hogy mindarról, aminek köze van az élethez, ami az életet kultúraorientálttá, normálissá vagy kultúra nélkülivé, abnormálissá teszi, fenntartja vagy rombolja, beszéljen, méghozzá úgy beszéljen, hogy az a saját lelkiismeretével összhangban álljon, hogy a dolgokat nevükön nevezze, hogy ne hazudjon.

